ARNOLD BENNETTNING “BESH SHAHAR” ROMANIDA SANOATLASHUV VA EKOLOGIK MUAMMOLAR TASVIRI: EKOTANQIDIY TAHLIL

Ganieva Nilufar Qurbon qizi
E-mail: nilufarganieva59@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22779886

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz realistik adabiyotining yirik vakillaridan biri Arnold Bennett ijodida “Besh shahar” (Five Towns) deb konseptuallashtirilgan industrial makon ekotanqidiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Bennettning Staffordshir kulolchilik sanoati hududidan ilhomlangan badiiy geografiyasida sanoatlashuv faqat iqtisodiy taraqqiyot belgisi emas, balki inson, tabiat va shahar makoni o‘rtasidagi munosabatlarni tubdan o‘zgartiruvchi murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘lishi asoslanadi. Industrial landshaft, ishlab chiqarish korxonalari, tutun, zich qurilgan shahar muhiti, tabiiy landshaftning siqilib borishi va inson hayotining ishlab chiqarish ritmiga bo‘ysunishi ekologik nuqtayi nazardan talqin qilinadi. Ekotanqid metodologiyasi Bennett yaratgan shahar obrazida tabiatning passiv fon emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning oqibatlarini aks ettiruvchi semantik komponent ekanini ko‘rsatishga imkon beradi. Maqolada industrial modernizatsiyaning ikki tomonlama xususiyati — iqtisodiy imkoniyatlarning kengayishi va ekologik muvozanatning buzilishi — alohida yoritiladi. Shuningdek, Bennett industrial shaharni inson faoliyati, kapital, mehnat, moddiy ishlab chiqarish va tabiiy muhit kesishadigan murakkab ekotizim sifatida tasvirlagani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Arnold Bennett, Five Towns, ekotanqid, industrial landshaft, urbanizatsiya, ekologik makon, sanoatlashuv, inson va tabiat.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buyuk Britaniyada sanoatlashuv jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishini keskin o‘zgartirdi. Ishlab chiqarish markazlarining kengayishi, yangi sanoat shaharlari shakllanishi, aholining urbanizatsiyalashuvi va mehnat munosabatlarining o‘zgarishi nafaqat iqtisodiyot, balki insonning yashash muhiti bilan munosabatiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Bunday tarixiy sharoit ingliz adabiyotida industrial shahar obrazining alohida badiiy hodisaga aylanishiga sabab bo‘ldi.

Arnold Bennett ijodi mazkur jarayonni o‘rganishda muhim adabiy material hisoblanadi. Yozuvchi tug‘ilib o‘sgan Staffordshir hududidagi kulolchilik sanoati markazlari uning asarlarida “Five Towns” — “Besh shahar” nomi bilan badiiylashtiriladi. Ushbu makon oddiy geografik fon vazifasini bajarmaydi. U qahramonlarning xarakteri, ijtimoiy mavqei, kundalik hayoti, dunyoqarashi va ruhiy holatini shakllantiradigan faol muhitga aylanadi.

Bennett ijodini an’anaviy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan realizm, urbanizm, ijtimoiy tabaqalanish va provinsiya hayoti doirasida o‘rganish mumkin. Biroq zamonaviy ekotanqid bunday matnlarga boshqacha savol bilan murojaat qiladi: industrial taraqqiyot natijasida insonning tabiat va yashash muhiti bilan aloqasi qanday o‘zgaradi? Ishlab chiqarish va shahar kengayishi badiiy landshaftga qanday ta’sir ko‘rsatadi? Tabiatning qisqarishi yoki transformatsiyasi qahramonlarning hayot tarzida qanday aks etadi?

Mazkur maqolaning maqsadi Bennettning “Besh shahar” konsepsiyasini ekotanqidiy nuqtayi nazardan tahlil qilish hamda industrializatsiya, urbanizatsiya va ekologik muhit o‘rtasidagi badiiy munosabatlarni aniqlashdan iborat.

Ekotanqid va industrial adabiy makon

Ekotanqid adabiy matnlarda inson va jismoniy muhit o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi adabiyotshunoslik yo‘nalishidir. Ushbu yondashuv tabiat tasvirlarini faqat

estetik element sifatida emas, balki madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqadi. Shu jihatdan industrial shahar ham ekotanqid doirasidan tashqarida qolmaydi.

An’anaviy tabiat tasvirlarida inson va tabiiy landshaft munosabati ko‘pincha qishloq, o‘rmon, daryo, tog‘ yoki boshqa tabiiy makonlar orqali ifodalansa, industrial adabiyotda bu munosabat ancha murakkablashadi. Inson o‘zi yaratgan texnogen muhit ichida yashaydi, biroq ushbu muhit ham tabiiy resurslar, energiya, suv, havo va hudud hisobiga shakllanadi. Natijada industrial shahar tabiatning qarama-qarshisi emas, balki inson tomonidan chuqur o‘zgartirilgan ekologik makon sifatida namoyon bo‘ladi.

Bennett yaratgan “Besh shahar” aynan shunday xususiyatga ega. Bu yerda sanoat, tijorat, uy-joy, ko‘chalar va insonlarning kundalik faoliyati bir-biriga chambarchas bog‘langan. Makonning deyarli barcha elementlari ishlab chiqarish tizimining bevosita yoki bilvosita ta’sirini his qiladi.

“Besh shahar” va industrial landshaft

Bennettning Five Towns konsepsiyasi real Potteries hududining badiiy transformatsiyasidir. Hududning kulolchilik sanoati bilan chambarchas bog‘liqligi uning vizual qiyofasini ham belgilaydi. Ishlab chiqarish inshootlari, pechlar, tutun, ishchi mahallalari va savdo makonlari industrial landshaftning asosiy belgilariga aylanadi.

Ekotanqidiy nuqtayi nazardan bunday tasvirlarda muhim jihat — inson tomonidan yaratilgan makonning tabiiy muhit ustidan hukmronlik qila boshlashidir. Sanoat korxonalari shahar iqtisodiyotini ta’minlaydi, odamlarni ish bilan band qiladi va ijtimoiy harakatchanlik uchun imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarishning kengayishi makonning ekologik sifatini o‘zgartiradi.

Bennett tasviridagi industrial muhitni faqat “iflos shahar” formulasi bilan cheklash to‘g‘ri emas. Uning murakkabligi shundaki, sanoat bu hudud aholisi uchun bir vaqtning o‘zida ham tirikchilik manbai, ham ularning yashash sharoitlarini belgilovchi kuchdir. Shu sababli inson va sanoat o‘rtasidagi munosabat qarama-qarshi xususiyat kasb etadi: inson ishlab chiqarishga muhtoj, ammo ishlab chiqarishning o‘zi uning yashash makonini transformatsiya qiladi.

Tutun va atmosfera — industrial taraqqiyotning ekologik belgisi

Industrial adabiy makonni ekotanqidiy o‘rganishda atmosfera alohida ahamiyatga ega. Sanoatlashgan shaharda havo neytral tabiiy unsur bo‘lib qolmaydi. Ishlab chiqarish jarayonlari uning fizik va ramziy xususiyatlarini o‘zgartiradi.

Bennettning industrial makonida tutun va ishlab chiqarish muhiti taraqqiyotning vizual belgilaridan biri sifatida talqin qilinishi mumkin. Zavod yoki pechdan ko‘tarilayotgan tutun iqtisodiy faollikni bildiradi, biroq ekologik nuqtayi nazardan u inson faoliyatining atmosfera bilan bevosita munosabatini ko‘rsatadi.

Shu tariqa “Besh shahar” makonida havo ham tarixiy jarayonning bir qismiga aylanadi. Industrial modernizatsiya faqat binolar va ko‘chalarni emas, inson nafas oladigan muhitni ham o‘zgartiradi. Ekotanqid ushbu holatni industrial jamiyatning ko‘pincha ko‘zga tashlanmaydigan ekologik xarajati sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Tabiiy landshaftning transformatsiyasi

Sanoatlashuvning asosiy ekologik xususiyatlaridan biri makondan foydalanish shaklining o‘zgarishidir. Yer ishlab chiqarish, transport, uy-joy va savdo ehtiyojlariga moslashtiriladi. Natijada avvalgi tabiiy yoki yarim tabiiy landshaft o‘rnida inson faoliyati bilan shakllangan texnogen muhit paydo bo‘ladi.

“Besh shahar” makonida tabiatning ahamiyati uning ko‘pligida emas, aksincha, industrial muhit bilan munosabatida namoyon bo‘ladi. Shahar kengaygani sari inson va tabiat o‘rtasidagi bevosita aloqa murakkablashadi. Tabiat inson hayotidan butunlay

yo‘qolmaydi, biroq u ishlab chiqarish va urbanizatsiya ehtiyojlariga moslashtirilgan shaklda mavjud bo‘ladi.

Bunday transformatsiya ekologik masalaning adabiy mohiyatini ochib beradi. Bennettning realizmi shahar muhitini bezatilgan yoki ideallashtirilgan tarzda emas, balki kundalik hayotning moddiy sharoitlari bilan bog‘liq holda tasvirlashga intiladi. Natijada makonning o‘zi tarixiy va ekologik ma’lumot tashuvchisiga aylanadi.

Inson va industrial muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir

Ekotanqidning muhim tamoyillaridan biri muhitni insondan tashqaridagi passiv obyekt sifatida qabul qilmaslikdir. Inson muhitni o‘zgartiradi, o‘zgartirilgan muhit esa o‘z navbatida insonning xatti-harakati, sog‘lomligi, mehnat tartibi va dunyoqarashiga ta’sir ko‘rsatadi.

Bennett yaratgan industrial jamiyatda inson hayotining ritmi ko‘p jihatdan iqtisodiy va ishlab chiqarish jarayonlariga moslashadi. Vaqt mehnat, savdo va kundalik majburiyatlar orqali tartibga solinadi. Bu jarayonda insonning makon bilan munosabati ham funksional tus oladi: uy yashash uchun, korxona ishlab chiqarish uchun, ko‘cha harakatlanish va iqtisodiy aloqalar uchun xizmat qiladi.

Bunday funksionallashuv zamonaviy ekologik tafakkur nuqtayi nazaridan muhimdir. Chunki makon faqat foydalaniladigan resurs sifatida tushunila boshlaganda uning ekologik va estetik qiymati ikkinchi darajaga tushishi mumkin. Bennettning industrial shahri shu ma’noda insonning muhit ustidan nazorat o‘rnatishga intilishi bilan birga, o‘zi yaratgan muhitga tobora ko‘proq qaram bo‘lib borishini ham ko‘rsatadi.

Sanoatlashuvning ijtimoiy va ekologik oqibatlari

Industrializatsiya ekologik muammolarni ijtimoiy muammolardan ajratilgan holda yuzaga keltirmaydi. Atrof-muhitning sifati, yashash joyining qulayligi va ishlab chiqarish ta’siriga duch kelish darajasi ko‘pincha jamiyatning ijtimoiy tuzilishi bilan bog‘liq.

Bennett tasvirlagan shahar hayotida iqtisodiy mavqe insonning yashash sharoiti va shahar ichidagi imkoniyatlarini belgilovchi muhim omildir. Bu holatni zamonaviy ekologik adolat konsepsiyasi bilan bog‘lab o‘qish mumkin. Industrial taraqqiyotdan keladigan iqtisodiy foyda va uning ekologik xarajatlari jamiyat a’zolari o‘rtasida har doim ham bir xil taqsimlanmaydi.

Shu sababli Bennettning shahar realizmi ekologik va ijtimoiy masalalarning kesishgan nuqtasini ochadi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi farovonlik va imkoniyatlarni yaratishi mumkin, ammo uning moddiy oqibatlari ham mavjud. Shahar ekologiyasini tushunish uchun aynan mana shu ikki tomonlama jarayonni hisobga olish zarur.

Industrial shahar — mustaqil badiiy qahramon

Bennettning “Besh shahar” konsepsiyasining muhim xususiyatlaridan biri shahar makonining voqealar sodir bo‘ladigan oddiy fon darajasidan chiqishidir. Industrial muhit qahramonlarning imkoniyatlari, qarorlari va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirishda faol qatnashadi.

Shahar go‘yoki mustaqil badiiy qahramonga aylanadi. Uning iqtisodiy ritmi insonlarning vaqtini boshqaradi, ishlab chiqarish tizimi ijtimoiy munosabatlarga ta’sir qiladi, moddiy tuzilishi esa kundalik hayot chegaralarini belgilaydi. Ekotanqidiy o‘qishda bu holat muhitning “agentligi”, ya’ni inson hayotiga ta’sir ko‘rsatish xususiyati bilan izohlanishi mumkin.

Bennett uchun industrial shahar faqat taraqqiyot timsoli ham, faqat ekologik halokat makoni ham emas. U qarama-qarshiliklardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Aynan mana shu murakkablik uning asarlarini zamonaviy ekologik adabiyotshunoslik uchun qimmatli qiladi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalari Bennettning “Besh shahar” badiiy makonini ekologik mazmundan xoli industrial dekoratsiya sifatida baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Birinchidan, industrial

landshaft qahramonlarning ijtimoiy va individual tajribasi bilan uzviy bog‘langan. Ikkinchidan, sanoatlashuv makonning moddiy tuzilishini o‘zgartirish bilan birga, insonning tabiatga bo‘lgan munosabatini ham transformatsiya qiladi. Uchinchidan, shahar atmosferasi, ishlab chiqarish obyektlari va zich urbanistik muhit iqtisodiy modernizatsiyaning ekologik tomonlarini ko‘rsatuvchi badiiy belgilar vazifasini bajaradi.

Bennettning o‘ziga xosligi ekologik muammolarni zamonaviy ekologik terminologiyada to‘g‘ridan-to‘g‘ri muhokama qilishida emas. Aksincha, yozuvchi industrial jamiyatning kundalik moddiy hayotini batafsil tasvirlash orqali keyingi davr ekotanqidchisi uchun muhim bo‘lgan muhit–inson munosabatlarini ochib beradi.

Shunday qilib, Bennett realizmini ekotanqidiy o‘qish adabiy matndagi industrializatsiya masalasining yangi qatlamlarini ochadi. Shahar iqtisodiy tizim bo‘lish bilan birga ekologik tizim hamdir; inson esa ushbu tizimni yaratuvchi va ayni paytda uning oqibatlarini boshdan kechiruvchi subyektdir.

Xulosa

Arnold Bennett yaratgan “Besh shahar” badiiy makoni Buyuk Britaniyaning industrial taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy-ekologik o‘zgarishlarni anglash imkonini beradi. Ekotanqidiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, sanoatlashuv Bennett ijodida iqtisodiy rivojlanish hodisasi bilangina chegaralanmaydi. U shahar landshaftini, atmosferani, insonning kundalik turmushini va tabiat bilan munosabatlarini o‘zgartiruvchi keng qamrovli jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

“Besh shahar”ning industrial muhiti inson mehnati va iqtisodiy faolligi natijasida yaratilgan bo‘lsa-da, keyinchalik aynan shu muhit inson hayotini shakllantiruvchi mustaqil omilga aylanadi. Bu esa inson va muhit o‘rtasidagi bir tomonlama emas, o‘zaro ta’sirga asoslangan munosabatni ko‘rsatadi.

Bennett ijodining ekotanqidiy ahamiyati, eng avvalo, industrial modernizatsiyaning moddiy oqibatlarini kundalik hayot darajasida aks ettira olishida namoyon bo‘ladi. Uning “Besh shahar” konsepsiyasi zamonaviy ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini, urbanizatsiya va tabiiy muhit o‘rtasidagi ziddiyatlarni hamda iqtisodiy taraqqiyotning ekologik qiymati masalasini adabiy nuqtayi nazardan qayta ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bennett, A. *Anna of the Five Towns*. London: Chatto & Windus, 1902.
2. Bennett, A. *The Old Wives’ Tale*. London: Chapman & Hall, 1908.
3. Bennett, A. *Clayhanger*. London: Methuen, 1910.
4. Bennett, A. *The Card: A Story of Adventure in the Five Towns*. London: Methuen, 1911.
5. Bennett, A. *These Twain*. London: Methuen, 1916.
6. Buell, L. *The Environmental Imagination*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.
7. Garrard, G. *Ecocriticism*. London: Routledge, 2004.
8. Glotfelty, C., Fromm, H. (eds.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: University of Georgia Press, 1996.
9. Williams, R. *The Country and the City*. Oxford: Oxford University Press, 1973.
10. Clark, T. *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.